

ÖZCAN GÜNGÖR - NESNELERİN SOSYALLEŞTİRMESİ¹

Giriş

Sosyoloji, sosyal psikoloji, eğitim ve siyaset gibi farklı disiplinlerin önemli terimlerinden biri olan sosyalleşme, en genel tanımıyla eğitim ve öğrenme süreci olarak kabul edilmektedir (Giddens, 2012, 201). Sosyalleşme sürecinde birey, içinde doğduğu ve yetiştiği topluma ve kültüre iştirak ederek o toplumun gelenek ve görenek, düşünce, inanç ve davranış kalıpları, norm, sembol ve yaşam biçimini isteyerek veya istemeyerek bir şekilde öğrenmekte ve buna uygun olarak davranış kalıpları geliştirmektedir (Güngör, 2012, 86). Jurgen Habermas, F. Ekin ve Talcott Parsons gibi önemli sosyologların da içinde olduğu birçok bilim insanı sosyalleşmeyi bireyin gelişme ve olgunlaşma süreçlerini kapsayan bir edinim süreci olarak tanımlamaktadır. Onlara göre sosyalleşme, bireyin yaşamı boyunca içinde bulunduğu grup ve toplumun düşüncelerini ve davranış kalıplarını benimseyerek o toplumun bir parçası haline gelmesidir (Karaman, 2021, 19-20).

Sosyologlara göre sosyalleşme genel olarak iki aşamadan meydana gelir. Birincil sosyalleşme, bebeklik ve çocukluğun ilk dönemlerini kapsamakta ve bu süreç birincil grup olarak adlandırılan ailede başlamaktadır. İkincil sosyalleşme ise çocukluk sonrası dönem ile olgunluk dönemlerinde gerçekleşir. İkincil sosyalleşme sürecinde sorumluluk ailenin yanında okula, toplumsal çevreye ve kitle iletişim araçlarına devredilmektedir (Güngör, 2012, 118).

Dolayısıyla mevcut sosyalleşme literatüründe bireyin sosyalleşmesine etki eden etkenler şu şekilde sıralanmaktadır:

- Aile
- Okul
- Toplumsal Çevre
- Kitle İletişim Araçları (Güngör, 2015, 215).

Bu noktada Özcan Güngör, bireyin sosyalleşmesine etki eden bu dört faktöre bir yenisini daha eklemektedir: “Nesneler”. Buradan hareketle çalışmanın konusu, Güngör’ün nesnelerin sosyalleştirmedeki rolünü nasıl ele aldığını anlamaktır. Amacı ise, Güngör’ün nesnelerin sosyalleştirmesi ile ilgili olarak ortaya koyduğu temel fikirlerini din sosyolojisi bağlamında başta mezar taşları ve mabet mimarisi olmak üzere dini ritüel-törenler, kişi ve yer adları, yazı ve semboller gibi etkenler üzerinden incelemektir. Çalışmada, Güngör’ün konuya dair yaklaşımı incelenirken, özellikle dini nesne ve imgeler bağlamında örnekleri verilecek ve böylece din sosyolojisine kavramsal düzeydeki etkisi ele alınacaktır. Çalışma Güngör’ün zihin dünyasını anlamaya dönük yorumlayıcı bir yaklaşım ve doküman tekniğiyle yürütülmüştür.

¹ Mahmut Kökver, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri (Din Sosyolojisi) Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi | mahmutkokver@gmail.com | <https://orcid.org/0009-0000-2407-3683>

1. Özcan Güngör'ün Sosyo-Biyografisi

1977 yılında Çorum/Alaca'nın Balatcık köyünde doğan Özcan Güngör, ilkokul ve hafızlık eğitimini bu köyde tamamlamıştır. Bu dönemde Güngör'ün yetişmesinde katkı sağlayan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın çeşitli kademelerinde çalışmış olan Emrullah Aksarı gibi kıymetli şahsiyetler bulunmaktadır. Çorum İmam-Hatip Lisesinden 1996 yılında mezun olan Güngör, daha sonra Ankara İlahiyat Fakültesini kazanmış ve 2001 yılında da buradaki eğitimini tamamlamıştır. Güngör gerek Çorum İmam-Hatip lisesindeyken gerekse de Ankara İlahiyatta okurken çeşitli yönleriyle ön plana çıkmaktaydı. Derslerinde göstermiş olduğu başarısı ve yaptığı öğrenci başkanlıkları bu yönleri örnek verilebilir. Yine üniversite yıllarında Ankara Üniversitesi'nin imkânları yanında başta Gazi Üniversitesi olmak üzere Ankara'nın önde gelen üniversitelerin ortamlarından yararlanmış. Bu dönemlerde Ziya Gökalp, Seyyid Ahmed Arvasi, Hilmi Ziya Ülken ve Erol Güngör gibi önemli fikir adamlarının kitaplarını okumuştur. İlahiyat Fakültesinde öğrenci iken ABD'ye dil eğitimi için giden Güngör, yurda döndükten hemen sonra lisans eğitimini tamamlamış ve ardından da Ankara Üniversitesi'nde Din Sosyolojisi Anabilim Dalı'nda yüksek lisansa ve 2001 yılında da Diyanet İşleri Başkanlığı'nda göreve başlamıştır. 2004 yılında Din Sosyolojisinin önde gelen isimlerinden Niyazi Akyüz'ün danışmanlığında "Modernizm Sürecinde Cami Cemaatinin Dini Anlayışı (Batıkent Örneği)" teziyle yüksek lisansını, 2007 yılında ise yine aynı hocanın danışmanlığında "Günümüz Alevî-Bektâşî Kimliğine Dair Sosyolojik Bir Araştırma (Beypazarı/Karaşar Yöresi Örneği)" teziyle doktorasını tamamlamıştır. Doktora sonrasında Diyanet İşleri Başkanlığı'nın görevlendirmesi ile uzun bir dönem kalacağı ABD'ye gitmiştir.

Güngör, 2001-2010 yılları arasında Diyanetin çeşitli kademelerinde görev yaptıktan sonra 2010'da Atatürk Üniversitesi'nde akademik çalışma hayatına başlamış ve 2013'e kadar burada görev yapmıştır. 2013'te Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi'ne naklen atanan Güngör, 2014 yılında doçent, 2019 yılında ise profesör unvanı alarak çalışmalarını İlahiyat Fakültesi'nde Din Sosyolojisi Anabilim Dalı'nda bölüm başkanı olarak sürdürmektedir. ABD'nin yanında Almanya ve Macaristan gibi ülkelerde de görevler yapan Güngör, İngilizce ve Arapça bilmektedir. Din Sosyolojisi alanında Güngör'ün eserleri incelendiğinde özellikle Max Weber ve Peter Berger gibi önemli sosyologların düşünce geleneklerinden etkilendiği görülmektedir.

Ulusal ve uluslararası çok önemli projelerde koordinatörlük görevlerini üstlenen Güngör, sırasıyla Endülüs, Kudüs, Buhara, Üsküp ve Ankara olmak üzere İslam coğrafyasının önemli şehirlerinde bu kongreleri düzenlemiştir. Dini gruplar, radikalizm, teo-politik ve teo- strateji, bilimsel yöntem, göç ve kimlik gibi konularda çalışmaları olan Güngör gazete ve tv kanallarında alanıyla ilgili yorumlar yapmaktadır. Halihazırda Journal of Analytic Divinity ve Demokrasi Platformu dergilerinin editörlüğünü ve And Center'in başkanlığını yürüten Güngör evli olup üç çocuk babasıdır (Güngör, 2024, 2).

1.1. Özcan Güngör'ün Eserleri

Güngör'ün alanıyla ilgili yayınlanmış 20 adet kitabı, 50'nin üzerinde makale, bildiri ve kitap bölümü bulunmaktadır.

Çalışan Gençlik ve Değerler (2015); İki Dünya Bir Aile (2016); Araftaki Kimlik: Alevilik Bektaşılık (2016); Araftan Marufa: Alevilik-Bektaşılık (2017); Sosyolojik Kur'an Okumaları (2018); Bilimsel Araştırma Süreçleri (2018); Dinî, Tarihî ve Edebî Açından Kudüs (2018); Türkiye'de Dini Gruplar (2019); Buhara Konuşmaları (2019); Üsküp Konuşmaları (2019); Sosyolojik Açından Din ve Siyaset El Kitabı (2020); Sosyolojik Açından Din ve Toplumsal Değişme El Kitabı (2021); Sosyolojik Açından Din ve Küreselleşme El Kitabı (2022); Z Kuşağı - Sosyolojik Bağlamda Kuşaklar (2022); Değerler ve Toplum (2022); Sosyolojik Açından Din ve Sekülerleşme El Kitabı (2023); Bir Sosyolog Bir Kavram ve Din (2023); Kurucu Akıl Hünkar Hacı Bektaş Veli (2023); İsrail'in Teo-Politiki Vadedilmiş Topraklar (2024); Religion in Modern Türkiye.²

Bu eserler, Özcan Güngör'ün düşünsel katkılarını yansıtan ve Din Sosyolojisinde yer alan başlıca konularda perspektifler sunan önemli çalışmalarındır.

2. Güngör'e Göre Nesnelerin Sosyalleştirmesi

Nesne Kavramı Nedir?

Nesne en genel tanımı ile “üzerinden fikir üretilen şey, öznenin dışında olan ve onun bilmesine konu olan, görüşe açık olup düşünen özneye karşıt olarak düşünülen şey, bilgisine ulaşılabilen gerçeklik” olarak tanımlanmaktadır. (Timuçin, 1994, 185). Sözlükte nesnenin tanımına bakılacak olursa; “belli bir hacmi, ağırlığı, biçimi olan cansız şey” olduğu görülmektedir (TDK, 2014).

Larousse ansiklopedisinde ise nesne ile ilgili olarak şu tanımlar göze çarpmaktadır. 1.Gözle, dokunma ile algılanabilen herhangi bir somut şey, 2. İnsana karşıt olarak, hareket, düşünce, irade ve haktan yoksun olan şey; eşya, 3. Canlı varlıklara karşıt olarak herhangi bir somut şey, 4. Ad' a karşıt olarak bir şey ya da varlık, 5. Algılayan ya da düşünen özneye karşıt olarak, algılanan ya da düşünülen şey (Larousse, 1986, 8606). Bütün bunlar toparlanacak olursa nesne ile ilgili olarak; herhangi bir öznenin algılama, sezme, düşünme, kavrama ve tasarlama gibi edimler sayesinde kendisiyle bağ kurduğu bir şey olduğu söylenilebilir. Dolayısıyla var olanlar söz konusu olduğunda, duyuya ve düşünceye muhatap olan her bağlantı ve ilişki nesne olma olanağına sahiptir. İnsanın her türlü faaliyeti ve ilişkisi, felsefe, bilim, sanat, mimari vb. sahalardaki üretilen ürünleri ve bütün bunların tarihi nesne yapılabilmektedir. Diğer taraftan, gerçeklikte görünüme ulaşmış olan düşünceler, tasarımlar, etik değerler (sevgi, saygı, dürüstlük gibi), görüşler vb. kadar; gerçeklikte görünüme ulaşmamış olan içsel yaşantılar, tasarımlar, kavram ve ideler de nesne olma olanağına sahiptir. İnsan bütün bunlarla duygu ya da düşünce yoluyla bağ kurduğunda onları kendisine nesne yapmış olmaktadır. (Yetişken, 2009:33).

² Ayrıca yayınlanmış makaleleri için bkz. http://ktp.isam.org.tr/?geldi=ara_mklilh&blm=sonucmklilh&navdil=tr&tarama=%C3%B6zcan+g%C3%BCng%C3%B6r&aratur=tum°isti=&-max=10&-find=

Güngör, yukardaki nesne tanımlarından hareketle nesneyi hem beş duyu ile algılanabilen somut bir obje olarak tanımlamakta ve buna örnek olarak da özellikle din sosyolojisi bağlamında mezar taşlarını, mimari yapıları, tarihi mekanları ve dini objeleri (tesbih, başörtüsü, seccade, Kuran mushafı gibi) göstermekte hem de gerçeklikte maddi bir obje formuna ulaşmamış olan duygular, içsel yaşantılar, isimlendirmeler, yazı ve semboller, ezan ve musiki, dini ritüel ve törenler gibi fenomenleri de nesne olarak kabul etmektedir. (Güngör, 2024).

Bundan sonraki bölümlerde Güngör'ün nesne tanımına uygun olarak vermiş olduğu yukardaki örneklerden hareketle nesnelerin nasıl sosyalleştirdiği ele alınmaya çalışılacaktır.

2.1. Güngör'e Göre Nesneler Nasıl Sosyalleştirir?

Nesnelerin nasıl sosyalleştirdiğine ilişkin olarak Güngör derslerinde özellikle birtakım örneklerle yer vererek konuyu açıklamaktadır. Uzun yıllar yurtdışında bulunduğundan başka ülkelerde yaşayan çok sayıda yurttaşımızla karşılaşmıştır. Hem bir sosyolog hem de bir din adamı olarak Güngör, bu insanların cami ve minarelere, ramazan ayındaki mahyalara, ezan sesine, Kuran tilavetine, mevlit ve ilahi gibi musiki formlara olan özlemleri ve duygulanımları dikkatini çekmiştir. Esasında bu nesneler toplumda yaşayan bütün bireylerin çocukluk dönemlerinden itibaren karşılaştıkları birer sosyalleşme araçlarıdır. Bu nesnelerle temasın neticesinde içinde yaşanan topluma bir aidiyet duygusu ve bağlanma gerçekleşmektedir. Başta Bosna ve Üsküp olmak üzere Balkan coğrafyasına da sıklıkla giden Güngör oradaki Osmanlı'dan kalan mezar taşlarının Müslümanlar tarafından ne kadar önemsendiğini görmüştür. Eski Yugoslavya'nın Tito döneminde dini yaşantıya yönelik baskılardan dolayı kendi geleneklerinden uzaklaşmak zorunda kalan o bölgedeki Müslümanlar, geçmiş dönemlerden kalan mezar taşları sayesinde kendi kimlik ve inançlarını hatırlamışlar ve asli hüviyetlerini korumada bu nesneler oldukça önemli bir yere sahip olmuştur (Güngör, 2024).

Güngör konunun daha iyi anlaşılabilmesi adına derslerinde tarihten de örnekler vermektedir. Osmanlı tarihinde yeni fethedilen Rumeli topraklarına sadece Türkmenler yerleştirilmemiş, aynı zamanda Anadolu'da belli bir dönem zımnı statüsünde yaşamış ancak daha sonra Müslümanlığı kabul etmiş olan bazı yerleşim yerlerindeki Rum kökenli topluluklar da özellikle seçilerek gönderilmiştir. Güngör tam da bu noktaya dikkat çekmekte ve bunu sorgulamaktadır. Neden bu Rum kökenli tebaa da yeni fethedilen Rumeli topraklarında iskân edilmiştir? Bunu Güngör şöyle cevaplandırıyor: Bu topluluklar çok kısa bir süre içerisinde topluca Müslüman olmuştur. Müslümanlaşma süreci zamana yayılmadığı için bunlar geçmişini kolaylıkla unutamazlar. İşte bu nokta çalışmanın konusuyla yani nesnelerin sosyalleştirilmesi ile ilgilidir. Bu toplulukların camileri kiliseden dönmedir. Dedelerinin mezarları oradadır. Evleri genellikle dedelerinden kalmadır ve geçmişin hatıraları baskın bir şekilde kendisini gösterir. Yani geçmiş yaşantılarına dair nesneler onlara eski kimlik ve aidiyetlerini hatırlatmaya devam etmektedir. Bu

topluluklar yeni fethedilen Rumeli topraklarına Müslüman olarak yani hâkim ve seçkin bir sınıf olarak gönderiliyor. Böyle olunca doğal olarak geçmişteki Hristiyan kimliklerinden kısa bir süre sonra başları kesiliyor (Güngör, 2024).

Güngör bu konuya dair derslerinde son olarak Nazım Hikmet'e dair bir örnek vererek konuyu açıklamaktadır. Romanya'da yaşamış olan Tarih Profesörü Mustafa Ali Mehmed'in Nazım Hikmet'e dair anlattığı hatırası üzerinden konuyu örneklendiren Güngör, hatırayı şu şekilde nakleder: "Nazım Hikmet, Nisan 1957'de Bükreş'e geldiğinde Romanya Komünist Partisi tercüman olarak beni görevlendirdi. Nazım Hikmet, Athena Palace Otelindeki odasında bana "Kardeşim, bu akşam Kadir Gecesi. Bu akşam beni camiye götür" dedi. Onu Komünist Partisi'nin bilgisi dışında, gizlice Carol Camisi'ne götürdüm. Nazım Hikmet, gittiğimiz yeri şoförün bilmesini istemiyordu. Arabayı camiye uzak bir yerde durdurttu, şoförü yolladı. Cami yarıya kadar doluydu ve mevlit okunuyordu. Nazım Hikmet için caminin ortasına bir sandalye konulmuştu. Nazım sandalyeye oturdu. İmam bana mevlitten kısa bir parça okumamı istedi. Ben de Ey Azizleri okudum. Nazım dinledi. Sonra cemaate ünlü şairin aramızda bulunduğunu duyurdum. İşte bu sırada Nazım kalkıp, cemaate "Ben komünistim. Ama sizleri böyle cami gibi kutsal bir mekânda derli toplu görmekten son derece mutlu oldum ve çok duygulandım" dedi." (Mehmed, 2016). Güngör bu hatıradan hareketle dinden uzak bir kimlik benimseyen Nazım Hikmet'i duygulandıran hissiyatın O'nun henüz çocuk yaşlarda temas ettiği cami, ramazan gelenekleri, mevlit, cemaat gibi nesnelerden kaynaklandığına dikkat çekmektedir.

Görüldüğü üzere derslerinde Güngör gerek kendi deneyimlerinden hareketle gerekse de tarihten verdiği çeşitli örneklerle nesnelerin nasıl sosyalleştirdiğini farklı boyutlarıyla ortaya koymaktadır. Bundan sonraki bölümlerde Güngör'de şehir ve mekân olgusu ve O'nun derslerinde ne tür nesnelerin üzerinde durduğunu ve bu nesneler üzerinden sosyalleşmenin hangi boyutlarda sağlandığı üzerinde durulacaktır.

2.2. Güngör'de Şehir ve Mekân Olgusu

Güngör derslerinde nesnelerin sosyalleştirmesini anlatırken ilk olarak örnek verdiği nesnelere kaynaklık teşkil eden ve sosyalleşmenin ana kaynağı olan şehir ve mekân üzerinde durmaktadır. Kadim şehirlerin temelinde genel olarak mezarlık yani ölüm vardır. Bunun nedeni mezarlıkların o toplumun kolektif hafızasını oluşturması ve adeta belleği temsil etmesidir. Ancak buradaki mezar başlangıçta o toplum için bir değer ifade eden toplumun ileri gelen lider ve dini önder gibi temsil gücü olan kimselere aittir. Bundan dolayı o halk mezarı orada bırakamıyor ve mezarın çevresinde yerleşim yerleri oluşturularak orada bir şehir meydana geliyor. O şehir halkını bir arada tutan güç değerlerdir. Toprağın kendisi veya sahip olunan maddi imkânlar değildir. Ancak değerler üzerinden kalıcılık sağlanılabilir ki buradaki değeri mezarlık oluşturur. Zamanla mezarın üzerine türbe, türbenin de üzerine mabet inşa edilmiştir. Böylece şehrin ana unsuru mezar ve onun üzerine inşa edilen mabet olmuş ve şehir bu ana unsurun çevresinde gelişmiştir. Burada Güngör örnek olarak

İslam'daki üç büyük mescidi gösterir: Mescid-i Haram, Mescid-i Aksa ve Mescid-i Nebi. Mescid-i Haram'da bulunan mezarlıklar Araplar için oldukça önemli bir yere sahip olan Hz. İsmail ve Hz. Hacer'e aittir. Mescid-i Aksa'da Yahudi ve Müslümanların kabul ettiği birçok peygamberin mezarlıkları bulunmaktadır. Mescid-i Nebi'de ise Hz. Peygamber, Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'in kabirleri vardır. Özellikle Mekke ve Kudüs şehirleri bu mezarlıklar çevresinde gelişmiş, Yesrib ise Hz. Peygamberle birlikte Medine'ye dönüşmüş gerçek anlamda bir şehir hüviyetine kavuşmuştur. Dolayısıyla mabet, türbe ve mezar dikkate alınmadan sosyalleşmenin merkezinde yer alan şehir olgusu tam olarak anlaşılamaz (Cündioğlu, 2024).

Şehirler ortaya çıktıktan sonra tarih, büyük oranda şehirlerde geçen zamana bağlı olarak şekillenmiştir. Bundan dolayı dünya tarihi, şehirlerin ve şehir yaşamının tarihi olarak kabul edilmektedir. Şehirlerde geçen zamanı ete kemiğe büründüren sahne, kent mekanlarıdır. Kent mekanları, gündelik hayatın üzerinde inşa edildiği ve hafızalara depolanan toplumsallıkları üretmektedir. Kent mekânı, kültürel birikimin ve toplumsal ilişkilerin hem taşıyıcı aracı hem de yansıttığı bir aynadır. İnsan ile mekân arasında karşılıklı bir ilişki ve etkileşim bulunmaktadır. Nasıl ki insan yaşadığı mekânı etkiliyor, inşa ediyor ve şekillendiriyorsa; belirli bir işlev, ruh ve hafızayla kimlik kazanmış mekanlarda insanları etkileyerek dönüştürebilme gücüne sahiptir. Bu anlamda özellikle kent mekanları, sahip oldukları maddi ve manevi birikimleriyle bireye ve topluma doğrudan ve dolaylı olarak sürekli müdahale eder. Çünkü kent mekanının çok boyutlu tasarımı kültür, kimlik, toplumsallıklar, bireysel hikayeler ve bakış açıları üretme potansiyeli taşımaktadır. Bireysel hikayelerin yanında toplumsal ilişki ve etkileşimlerin de tecrübe edildiği bir bağlam olan mekân, dinamik ve çok boyutlu yapısıyla insan doğasını andırmaktadır. Dolayısıyla insanın yaşamını sürdürebilmesi için tasarlanan mekân; insanın içinde bulunduğu sosyo-kültürel atmosfere ait öğelerden bağımsız olamaz. Görülüyor ki mekân, özellikle sosyologlar için insanı ve insanın oluşturduğu toplumu çözümlemenin önemli bir imkânı olarak durmaktadır (Karakaş, 2019, 16-21).

Kent mekânının hafızası dikkate alındığında, mekân ve kimlik arasında organik ve dinamik bir etkileşimin mevcut olduğu görülecektir. İnsanlar yaşamlarını sürdürdükleri mekânlarda kendilerini gerçekleştirerek kişiliklerinin taleplerini karşılarlar. Mekân, çok boyutlu bir anlam dünyasını temsil eder, insanı bir yere sabitler ve orası ile ilişkilendirir. Bir yeri sahiplenen insan, onu kendisine ait hale getirmekte ve benimsemektedir. Farklı yerler onda bir şey ifade etmemesine karşın, benimsediği, yerleştiği yer onun bizzatı kimliğinin karşılığı olmaktadır. Bu anlamıyla yer, bir metafor olarak kimlik, statü, sınıf, kültür gibi kavramlarla birlikte değerlendirilmektedir. Mekânla iletişime geçmek, hayatı mekân etrafında örmek doğrudan kimlik oluşumuna etki eder. Kişinin hayata baktığı temel gösterge olan kimlik, böylece mekân tarafından şekillendirilmiş olur. Mekân ve kimlik birbiriyle çok sıkı ilişki içerisinde ve birbirlerini karşılıklı olarak inşa ederler. Ne kimlikler mekândan ne de mekânlar kimliklerden koparılabilir. Dolayısıyla görülmektedir ki, insanla mekân arasında güçlü, karşılıklı, sürekli ve karmaşık bir ilişki biçimi vardır (Alver, 2008, 557).

2.3. Güngör'ün Sosyalleştirme Konusunda Örnek Verdiği Nesneler Mezar Taşları

Güngör'e göre hafızalarını kaybeden milletler; şahsiyetlerini, geçmişle bağlarını ve kısacası kimliklerini kaybederler. Mezar taşları ve mezarlıklar, geçmişle kurduğumuz köprünün en önemli ayaklarından birini meydana getirir ve vazgeçilmez kültür miraslarındandır. Bu açıdan mezar taşları toplumun kimlik kazanıp sosyalleşmesinde ve geçmişle kurduğu bağda son derece önemli bir yere sahiptir. Türk kültür coğrafyasında önce Göktürk balbalları şeklinde ortaya çıkan, daha sonra Anadolu'da başta Ahlat olmak üzere birçok farklı noktaya Müslüman Türklerle dikilen mezar taşları, Osmanlı döneminde görünüm ve içerik bakımından daha da incelik kazanarak zenginleşmiştir (Çetin, 2019, 40-41).

Mezar taşları, başta sosyoloji olmak üzere sanat ve edebiyat, felsefe, antropoloji ve hatta tıp geçmişiyle ilgili ipuçlarını ihtiva etmektedir. Mezarların bir şehrin veya ülkenin nüfusunu, ekonomik ve sosyal tabakaları, sanatsal seviyesini, kısaca bütünüyle sosyo-kültürel geçmişi hakkında çok ciddi bilgi kaynakları oldukları kabul edilmektedir (Samsakçı, 2017, 19). Bazı coğrafi isimler, devlet müesseseleri, mülkî bölümler, meslek, sanat ve zanaatlar ile ilgili bilgilere mezar taşlarında rastlanmaktadır. Mezar taşlarında görülen başlıklar, fesler ve sarıklar kişinin sosyal sınıfına, mesleğine, sanatına ve tasavvufi meşrebine delalet etmektedir. Bu açılardan toplumun adeta bir nevi kimliğinin sembolü olan mezar taşları, yaşayan toplum için de sosyalleştirme araçlarından birini oluşturmaktadır (Çetin, 2019, 35).

Mabet-Tapınak

Güngör derslerinde geleneksel toplumun sosyalleşmesinde en merkezi konumda bulunan mabet üzerinde özellikle durmaktadır. Yukarda "Güngör'de şehir ve mekân olgusu" başlığı altında değinildiği üzere mabet, merkezde bulunup toplum bu merkez çevresinde konumlanmaktadır. Mabetler genel olarak doğu ve batı toplumlarında yerleşim bölgesinin en üst yerine inşa edilirdi. Bunun nedeni mabedin kalıcılığı, yaşamın ise geçici olanı temsil ediyor olmasıdır. Mabetler şehir içerisinde görkemli bir şekilde yapılmaktaydı. Mabedin göğe doğru yükselmesi ezeli olana işaret etmektedir. Mabetlerin bu şekilde inşa edilmesi iki özelliğinden kaynaklanır. Birincisi merkezi olması, ikincisi ise anıtsal olmasıdır. Bu durumda geçici olan kalıcı olandan daima adalet, şifa ve yardım beklemektedir (Cündioğlu, 2024).

Mabet, aynı zamanda kimlik, siyaset ve iktidar ile ilişkili bir mekândır. Mabedin siyaset ile bağlantılı olması yöneticiler ile ilişkilidir. Örneğin caminin minare sayısı camiyi yaptıran kişinin hanedan üyesi olup olmadığına göre farklılık göstermektedir. Eğer caminin minaresi tek ise bu hanedandan birinin olmadığını kanıtlar. Osmanlı'da eğer siyasi kişiler kendi adlarına cami yaptırıyorlarsa genellikle onların mezarları da oraya yapılmaktadır. Mabetler, aynı zamanda bulundukları medeniyetlerin evren görüşü hakkında da bilgi vermektedir. Örneğin Osmanlı mabetlerine bakıldığında genellikle dokuz veya on kubbe olduğu görülür. Bu kubbelerin sayıları inşa edildikleri dönemdeki astronomi bilgisi ile bağlantılıdır.

Mabetler inşa edildiği dönemin kimliğini, bilimini, eğitimini ve siyasi görüşünü yansıtmaktadır (Cündioğlu, 2024).

Güngör'e göre İslam medeniyetinde camiler sıradan mekânlar değildir. Cami birçok boyutu ve içeriği olan bir anlama sahiptir (Güngör, 2011, 95). Cami'nin çok boyutlu olması Mescit-i Nebevi ile örneklendirilebilir. Çünkü Mescit-i Nebevi, Hz. Peygamber tarafından inşa edilen ilk mabettir. Mescit-i Nebevi ibadet etmenin yanında eğitim ve öğretim gibi bazı önemli işleri de üstlenmiştir. Ayrıca danışma meclisi, misafirhane, kültür merkezi, hazine, hapishane ve siyasi konuların konuşulduğu bir yer olarak da kullanılmaktaydı (Yazıcı, 2012, 21-22). Dolayısıyla görülmektedir ki genel olarak her toplumda mabetler hem işlevleri bakımından hem de mimari yapısı bu işlevlerini imgesel boyutta zihinlerde canlandırdığından dolayı sosyalleşmede önemli nesnelerin başında yer almıştır.

Put-Heykel

Güngör'ün sosyalleştirmeye örnek verdiği nesnelerden birisi de put-heykellerdir. Put Farsça kökenli bir kelime olup, Türkçede yaygın olarak heykel kelimesi ile karşılık bulmaktadır. Arabistan yarımadasının çevresinde ve tüm dünyada İslâm gelmeden oldukça önceki tarihlerde birçok millette heykeller yaygın halde bulunmaktaydı. Çin'de Konfüçyüs, Japonya'da Tao ve Şinto totemciliği ve heykelleri, Hindistan'da Buda heykelleri, Orta Asya'da ağaç ve diğer figürleri barındıran Şamanizm ve Mezopotamya ile İran bölgesinde heykeller alabildiğine yaygındı. Mısır'da Firavunlar döneminde her tabiat olayı veya beklentiler ve isteklerle ilgili tanrılar ve onların heykelleri yapılmıştı. Yunan ve Roma'da tanrı kralların yanında, şair, filozof, komutan ve önemli kişilerin heykelleri yapıldı. Saraylar, resmi binalar, yollar ve evler heykellerle donatılmıştı. Anadolu'da kurulan Hatti, Hitit, İyon, Frigya, Lidya ve Yunan şehir devletlerinde Tanrıların heykelleri yapılır, bu heykellere ibadet için put evleri/tapınaklar inşa edilirdi (Özbal, 2023, 6-9).

Heykeller-Putlar İslâmiyet öncesinde Arabistan'da günlük yaşantının bir parçası haline gelmişti. Kabeyi ziyarete gelenler için, putlar uğranılması gereken yerler olarak görülür ve ziyaret edilirdi. Bu da Mekke'nin ve dolayısıyla Kâbe ve çevresinin sosyal ve ekonomik yönden önemli işlev ve toplanma merkezi haline gelmesini sağlardı. Putların önüne hediyeler konulur, el sürülüp kurban kesilirdi. Ayrıca Araplar, sözleşmelerini putların önünde veya putun temsili olan yerlerde yaparlardı. Savaş, barış ticaret veya evlilik, hayırlı bir işe başlarken tüm önemli sosyal olaylarda, önemli gün ve gecelerde putların huzurunda durarak, el sürüp dua ederek hediyeler sunarlardı (Gündüz, 2016, 11). Dolayısıyla görülmektedir ki geçmiş dönemlerdeki insanlar için heykel-putlar sosyalleşmeyi sağlayan önemli nesnelerin başında gelmektedir.

Tarihi Mekanlar

Güngör'e göre mekânın, toplumsal aktöre bir kimlik vermesinin yanında, kendisi de bizzat bir kişiliğe ve kimliğe sahiptir. Her mekân bir kimlik niteliğindedir. Böylesi

bir düzlemde insan kendini belli bir mekâna ait hisseder ve kendini o mekanla tanımlar. Mekân kişiye bir köken ve zemin kazandırarak onun kimlik unsuru ve ayırıcı vasfı haline gelir (Demir, 2019, 204). Mekân, insanlara ait anıların ve geçmişin ambarıdır ve ayrıca kültürel simgeler deposu olarak da işlev görmektedir. Her tarihsel dönem kendini mekanlara işlemektedir (Urry, 1999, 42). Bu bağlamda Güngör'de tarihi bir meydan, okul, cami, hamam, kütüphane vb. yapılar oldukça önem arz etmekte ve bunların korunması esasında toplumun kimliğinin korunması anlamına gelmektedir. Çünkü mekân ve toplumun kimliği yukarda da ifade edildiği gibi bir bütünlük göstermektedir.

Güngör derslerinde konuya ilişkin olarak İstanbul'da Vatan ve Millet Caddeleri açılırken yok edilen tarihi yapılara dikkat çekmektedir. Yıkılan bazı tarihi camii, hamam, türbe, medrese ve hanlar, yerlerinden başka mekanlara taşınan sebiller ve çeşmeler esasında bir kimliği temsil etmekteydiler. Bunların yıkılması ve yer değiştirmesi ile birlikte orada birikmiş olan toplumsal bellek ve kimlik de beraberinde tamamen yok edilmiştir (Bayram-Çetinkaya, 2022).

Güngör'ün konuya ilişkin olarak verdiği bir diğer örnek ise özellikle cihatçı selefi grupların faaliyet gösterdikleri bölgelerde bulunan tarihi mekanlara, heykellere, mezar taşlarına ve türbelere yönelik saldırıları olmuştur. Bu nesneler, bulundukları coğrafyadaki tarihi temsil eden birer kimlik unsurlarıdır. Radikal gruplar, öncelikle bu nesneleri yok ederek esasında oradaki hafızayı yok etmektedirler. Güngör'e göre hafızası olmayan bir toplum kimliğini kaybetmiş bir hüviyete sahiptir ve çok kısa bir zaman diliminde kimliğini kaybettiğinden dolayı mukavemet gösterip yeni bir strateji geliştirme gücünü de kaybetmiş olacaktır (Güngör 2024).

Ritüel-İbadet

Güngör'e göre ritüel ve ibadetlerin temelinde belirli aralıklarla tekrarlanan davranış kalıpları bulunmaktadır. Toplumların tarihi incelendiğinde görülecektir ki ritüel formları ilk olarak belleği muhafaza etmek amacıyla ortaya çıkmıştır. Zamanın döngüsellliğini fark eden toplumlar, belleği korumak amacıyla bu döngüsellliği kullanmışlardır. Belleği korumak için de ilk olarak şiir formu icat edilmiş ve deneyimler şiirler ile ifade edilmeye başlanmıştır. Güngör'e göre zamanla bu şiirler bir müzik eşliğinde icra edilmeye başlar. Böylece dinsel müzik-ilahiler ortaya çıkmıştır. Bu dinsel müziklere beden ile de katkı bulunulduğunda dini dans ve ritüeller ortaya çıkmış olur. Bu ritüeller zamanla insanlar için çok önemli bir yeri olan doğum, evlilik ve ölüm gibi durumlarda da icra edilir. Yine toplum için önemli bir yere sahip olan savaş anlarında da ritüeller yapılır. Toplum doğanın da tıpkı insan ve hayvanlarda olduğu gibi doğup öldüğünü fark etmiştir. Böylece baharın gelmesi ile birlikte genellikle birçok toplumda nevrus gibi törenler yapılır. Bu törenlerde de ritüeller gerçekleştirilir. Böylece sürekli tekrar edilen ritüel ve ibadet formları ortaya çıkmış ve bunlar sistematik bir hüviyet kazanmıştır. Görüldüğü üzere bütün bu ritüeller o toplumun sosyalleşmesini sağlamaktadır (Cündioğlu, 2024).

Güngör sosyolojik olarak içinde bulunduğumuz toplumda da bu ritüellere çeşitli örnekler vermektedir. Özellikle Cuma ve bayram namazları, kurban ibadetinin gerçekleştirilmesi, doğumda mevlit okutulması, düğünlerde bayrak yemeği ve duanın yapılması, ölümden selâ ve Kuran'ın okunup yemek verilmesi, asker uğurlama törenleri, hacca ve umreye kabilelerin uğurlanması gibi ritüeller toplum için çok önemli bir yere sahiptir. Bu ritüeller toplumun sosyalleşmesinde son derece etkilidir (Güngör, 2024).

Yazı ve Semboller

Toplumların kullanmış oldukları yazı biçimleri ve semboller onların kimliklerinin oluşmasında ve dolayısıyla sosyalleşmelerinde önemli bir yere sahiptir. Güngör bu konuya ilişkin olarak Türklerin tarih boyunca kullanmış olduğu alfabeler üzerinden çeşitli kimlikler geliştirdiklerini vurgulamaktadır. Türkler tarih boyunca başta Göktürk, Uygur, Arap ve Latin alfabeleri olmak üzere çeşitli alfabeler kullanmışlardır (Gülensoy, 2000, 286). Göktürk ve Uygur alfabelerinin kullanıldığı dönemlerde Türklere yakın bir coğrafyada bulunan Çin'in etkisi bulunurken ve bu doğrultuda bir sosyalleşme sağlanırken, Türklerin İslamiyet'i kabul etmeleriyle beraber almış oldukları Arap alfabesi de onların sosyalleşmelerini farklı bir boyutta etkilemiştir. İslam coğrafyasında bulunan başta Arap ve İran kültürü bu alfabenin hâkim olduğu dönemde Türklerin dil ve kimliklerinde etkili bir unsur olmuştur. 1 Kasım 1928'de Latin alfabesinin kabulüyle ise Batı kültürü, Türk kimliğinin şekillenmesinde etkili bir unsur olmuş ve bu doğrultuda bir sosyalleşme sağlanmıştır (Güngör 2024).

Sembol sözcüğünün, Yunanca sözleşme, simge, nişan ve kimlik anlamına gelen “symbolon”dan geldiği kabul edilmektedir. Sembol zihinde soyut bir şekilde var olan bir düşünceyi ya da bir duyguyu görülebilen bir formda üzerinde canlandırmaktır. Bu canlandırma yoluyla zihinde âtil vaziyette bekleyen soyut düşünce ve duygular belirli nesne, işaret veya ritüeller vasıtası ile somut hale gelerek dirilir ve canlanırlar (Kızıl, 2018, 329). Gustav Menching, sembollerini kendi içerisinde dört ana gruba ayırmıştır. Bunlar: Lisan sembollerini, faaliyet ve merasim sembollerini, tabiat sembollerini ve sanat sembolleridir. Lisan sembollerine örnek olarak Hint dinlerinde kullanılan “Om”, Yahudilikte kullanılan Şema Yisrael, İslam'da kullanılan ezan veya “Hu” ifadeleri verilebilir. Faaliyet ve merasim sembollerine, neredeyse tüm dinlerde ve dinsel geleneklerde yer alan kurban, hac, zekât, oruç ve dua gibi ibadetler örnek verilebilir. Tabiat sembollerini insanların hali hazırda mevcut olan doğal unsurlara birtakım anlamlar yükleyerek ortaya koydukları sembollerdir. Örneğin Türklerde bozkurt, Ruslarda bozayı, İspanya'da boğa, Fransa'da horoz milletleri temsil eden birer sembolü ifade etmektedir. İslam dininin sembolü olan Hilal'de bu kapsamda örnek verilebilir. Sanat sembollerine örnek olarak da Antik Mısır'da yapılan piramitler, Davut yıldızı, yedi kollu şamdan ve haç gibi unsurlar verilebilir (Kaçar, 2022, 16-24). Güngör'e göre bütün bu semboller toplumların sosyalleşmelerinde oldukça belirleyici bir yere sahip olmuştur.

Kişi ve Yer Adları

İnsanlar, beraber yaşamaya başladıkları ilk dönemlerden itibaren iletişimi daha kolay bir şekilde sağlayabilmek için hem kişilere hem de etrafındaki gördükleri varlıklara ve yerlere adlar vermişlerdir (Güngör-Şahin, 2018, 1002). Güngör'e göre kişilere verilen adlar kişinin fiziki özelliklerinden, ailesinin yapısına, çocuğun doğduğu zaman ve inançlardan, ailenin ileride çocukta beklentilerine kadar birçok kaynaktan beslenmektedir. Ad, taşıdığı anlam itibarıyla, çocuğun karakterini, geleceğini, kişiliğini, toplum içindeki yerini biçimlendirecek simgesel bir anlam taşıyacağı için çocuklara verilen adlar rastgele verilmiş değildir (Örnek, 1995, 148). Adlar, kullanıcısını tanımlamakta ve ona sosyokültürel bir statü sağlamaktadır. Bu yönüyle adlar sahibini sıradan bir kişi olmaktan çıkarıp onu toplumun bir üyesi yapmaktadır. Dolayısıyla ad vermek, adın verildiği kişi için sosyalleşmenin ilk adımlarından birini oluşturmaktadır (Calp, 2014, 28).

Çocuklara verilen adlar çok çeşitli kaynaklardan beslenmektedir. Bunlara bakılacak olursa; yatırımlar ve ziyaretlerle ilgili adlar; Tanrı'nın sıfatları, peygamberler ve peygamber yakınlarıyla ilgili adlar; kutsal metinlerde geçen adlar; mitolojik adlar; tarihi kahraman ve siyasi liderlerle ilgili adlar; hayvan, maden ve bitkilerle ilgili adlar; çocuğun doğduğu yerle ilgili adlar; minnet, şükran, hayranlık ve dostluk duygularıyla ilgili adlar; ölmüş büyüklerle ilgili adlar; coğrafi öğelerle ilgili adlar; kozmik, göksel ve meteorolojik olaylarla ilgili adlar; modayla ve kültür değişimleriyle ilgili adlar vb. olduğu görülmektedir (Örnek, 1995, 151-158).

Türkiye'de en çok verilen adlara bakıldığında sırasıyla erkeklerde ilk beş ismin Mehmet, Ali, Mustafa, Ahmet ve Hüseyin kadınlar ise sırasıyla Fatma, Ayşe, Emine, Hatice ve Zeynep olduğu görülmektedir. En çok verilen ilk 33 ismin tamamı Arapça kökenlidir. Bu isimlerin nüfus toplamına bakıldığında yaklaşık 33 milyon kişi bu isimleri taşımaktadır. Türkiye'de erkeklerin yaklaşık yüzde yetmişinin kadınların ise yüzde sekseninin Arapça isimlerinin olduğu görülmektedir (Nişanyan, 2023, 74). Buradan hareketle Güngör, Türk toplumunun isim bağlamında sosyalleşmesinde dinin etkisine dikkat çekmektedir.

Yer adları bir topluluk, millet yahut medeniyetin var olduğu coğrafyadaki en mühim timsallerindendir. İnsan ve toplum bilincinin, kâinat ve mekân tasavvurunun tezahürüdür. Türkler tarih boyunca hâkim oldukları coğrafyaları vatan olarak benimsemişler ve bu durumu gittikleri her yerde dağa, tepeye, ırmağa veya kurdukları yerleşim yerlerine verdikleri adlarla somut hale getirmişlerdir (Togan, 1981, 63). Güngör'e göre Türkler 1071 Malazgirt galibiyetinden sonra Türkistan coğrafyasından Anadolu'ya sadece maddi varlıklarını getirmekle kalmamışlar kültürlerini, dünya ve mekân tasavvurlarını da başta yer adları olmak üzere birçok unsura aksettirmişlerdir. Anadolu'da kullanılan yer adlarının birçoğunun kökeni Türkistan coğrafyasına dayanmakta, ilk Türkçe sözlük Divanu Lügati't-Türk'te bu yer adlarının kökenine dair bilgilere ulaşılabilir (Özgören, 2019, 2). Dolayısıyla yer adları da toplum için önemli bir yere sahip olup onların kimliklerini pekiştirmede ve sosyalleşmelerinde etkin bir rol oynamaktadır.

Güngör derslerinde, tarihi bir mekân, kurum veya yapının kökleşmiş ve adeta oranın kimliği haline gelmiş olan isimlerinin değiştirilmesine dikkat çekmekte ve bunu eleştirmektedir. Çünkü o tarihi mekân veya kurum daha öncesinde orada uzun bir süre vakit geçirmiş olan insanlara da bir kimlik vermekte ve onlar ile mekân arasında bir aidiyet duygusu gelişmektedir. Güngör buna örnek olarak kendisinin lise döneminde eğitim aldığı Çorum Merkez İmam-Hatip Lisesi’ni göstermektedir. Uzun yıllar ismi bu şekilde kalan okul, öğrencilerine de bir kimlik kazandırmış ve bu öğrenciler aradan yıllar geçse dahi okulun önünden geçip ismini gördüklerinde oradaki hatıralarını ve aidiyet duygularını hatırlamaktadırlar. Ancak yakın zamanlarda okulun ismi “Şehit Erol Olçok İmam Hatip Lisesi” şeklinde değiştirilmiştir. Bu durum orada uzun yıllar öğrenim görmüş insanların kimlik ve aidiyet duygusuna zarar vermektedir (Güngör, 2024).

Sonuç

Güngör, sosyolojinin önemli terimlerinden birisi olan ve en geniş anlamıyla eğitim ve öğrenme süreci olarak kabul edilen “sosyalleşme” konusuna daha önce literatürde olmayan yeni bir katkı sağlamaktadır. Mevcut sosyalleşme literatüründe bireyin sosyalleşmesine etki eden faktörler; aile, okul, toplumsal çevre ve kitle iletişim araçları şeklinde kabul edilmekteyken Güngör bu dört faktöre “Nesneler”i de eklemektedir.

Güngör, genel olarak yapılan nesne tanımlarından hareketle nesneyi hem beş duyu ile algılanabilen somut bir obje olarak tanımlamakta hem de gerçeklikte maddi bir obje formuna ulaşmamış olan yazı ve semboller, musiki, dini ritüel ve törenler gibi fenomenleri de nesne olarak kabul etmektedir. O’na göre bu nesneler, geçmiş bugüne bağlayan birer köprü olarak bireylerin kimliklerinin ve aidiyet duygularının oluşmasına katkı sağlar ve toplumların dini ve kültürel kimliklerinin bir parçası olarak, onların sosyalleşme süreçlerini doğrudan etkiler.

Güngör’ün ifade ettiği “nesnelerin sosyalleştirilmesi” bir anlamda toplumların milli kimliğini en iyi ortaya koyan göstergelerdir. Nesnelerin milli kimliğe olan bu etkisi, aynı zamanda geçmişle kurulan bağı güçlendirir ve toplumların kendilerini tanımlama süreçlerinde önemli bir yer edinir.

Hem bir sosyolog hem de bir din adamı kimliği ile çok çeşitli millet ve etnik gruptan insanı gözlemleme imkânı bulan Güngör genel olarak bu insanların özellikle dini nesnelere olan tutumları dikkatini çekmiştir. Bu nesnelerin insanları nasıl sosyalleştirdiğini örnekler üzerinden anlatan Güngör, Balkanlardaki mezar taşlarından, Nazım Hikmetin hayatına kadar çeşitli örneklerle konunun anlaşılmasına katkı sunmuştur.

Güngör’e göre insan ile mekân arasında karşılıklı bir ilişki ve etkileşim bulunmaktadır. Mekân kişiye bir köken ve zemin kazandırarak onun kimlik unsuru ve ayırıcı vasfı haline gelir. Mekânla iletişime geçmek, hayatı mekân etrafında örmek doğrudan kimlik oluşumuna etki eder. Kişinin hayata baktığı temel gösterge olan kimlik, böylece mekân tarafından şekillendirilmiş olur.

Bu çalışmada son olarak Güngör'ün sosyalleştirme konusunda örnek vermiş olduğu çeşitli nesneler üzerinde durulmuştur. Bu nesnelere bakılacak olursa; mezar taşları, mabet-tapınak, put-heykel, tarihi mekanlar, ritüel-ibadet, yazı ve semboller, kişi ve yer adları olduğu görülecektir. Bu örnekler incelendiğinde Güngör'ün sosyalleştirme konusundaki literatüre yapmış olduğu katkı çok daha net bir şekilde anlaşılmaktadır.

Kaynakça

- Alver, Köksal. “Mekân Tartışmaları ve Değişen Mekân Algısı”. Hece Dergisi, 138 (2008): 557-570.
- Bayram, İlker. Çetinkaya, Selma Göktürk. “Menderes Hükümeti Döneminde Vatan ve Millet Caddeleri Yapılırken Yıkılan Camiler”. Bartın Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 13/26 (2022): 149-174.
- Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi. İstanbul: Gelişim Yayınları, 1986.
- Calp, Mıhralı. “Kişi Adları Üzerine Dilbilimsel Bir Çalışma (Ağrı İli Örneği)”. A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 52 (2014): 27-49.
- Cündioğlu, Düccane. “Şehir ve Bellek”. Marmara Belediyeler Birliği Şehir Politikaları Merkezi, İstanbul. Erişim: 20 Eylül 2024.
https://www.youtube.com/watch?v=oo_RCWdNc6c&t=170s.
- Çetin, Onur. “Osmanlı Mezar Taşlarının Önemi ve Sanatsal Boyutu”. Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 43/1 (2019): 39-52.
- Çetin, Onur. Osmanlı Mezar Taşları Etrafında Gelişen Kültür, Medeniyet ve İnanç Dünyası Üzerine Bir İnceleme: Eyüp Örneği. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, 2019.
- Demir, Rasime. “Mekan, Toplum ve Kimlik İlişkisi”. Kent, Mekân ve Toplum, ed. Mehmet Karakaş. 193-212. İstanbul: Tezkire Yayınları, 2019.
- Giddens, Antony. Sosyoloji, İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2012.
- Gülensoy, Tuncer. Türkçe El Kitabı. İstanbul: Akçağ Yayınları, 2000.
- Gündüz, Şinasi. “Cahiliye Dönemi Arap Putperestliği”. Cahiliye Araplarının İlahları, ed. M. Mahmud Söylemez. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Güngör, Özcan. “1.5 ve 2. Nesil Türk Gençlerinin Ailede Dini Sosyalleşmeleri: New Jersey, USA Örneği”. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 53/2 (2012): 85-119.
- Güngör, Özcan. “Akran Gruplarının Amerikalı Türk Gençlerinin Dini Sosyalleşmelerine Etkileri (12-15 Yaş)”. Değerler Eğitimi Dergisi, 12/30 (2015): 213-249.
- Güngör, Özcan. “Amerika’da Türkler ve Türklerin Dini Kurumsallaşmaları Açısından Camiler”. Ekev Akademi Dergisi, 15/47 (2011): 85-101.
- Güngör, Özcan. “Amerika’daki Türk Gençleri İçin Cami ve Dini Sosyalleşme (New Jersey Örneği)”. Diyanet İlmi Dergi, 48/4 (2012): 117-136.
- Güngör, Özcan. Din Sosyolojisi Ders Notları, (Yayınlanmamış Ders Notları), Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, 2024.
- Güngör, Özcan. İsrail’in Teo-Politiği Vadedilmiş Topraklar, İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları, 2024.
- Güngör, Özcan. Şahin, Bekir. “İsim Sosyolojisi Bağlamında Sinop Cami İsimlerinin Analizi”. Uluslararası Geçmişten Günümüze Sinop’ta Türk-İslam Kültürü Sempozyumu Bildiriler Kitabı Cilt-II, (2018): 1001-1007.
- Kaçar, Furkan. Sembol-Nesne İlişkisi Bağlamında Yahudilik ve Hristiyanlıktaki Kutsal Nesneler. Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2022.

- Karakaş, Mehmet. “Kent, Mekân ve Toplum: Mekân Sosyolojisine Giriş”. Kent, Mekân ve Toplum, ed. Mehmet Karakaş. 15-40. İstanbul: Tezkire Yayınları, 2019.
- Karaman, Fethullah. Dini Sosyalleşmede Cami Etkisi: Terme Örneği. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2021.
- Kızıl, Hayreddin. “Dinî Sembolizm Üzerine”. Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 9/2 (2018): 327-351.
- Mehmed, Mustafa Ali. “Tarihçi Türkolog Mustafa Ali Mehmet’in Hayatı”, Trt Avaz, Erişim: 22 Eylül 2024. <https://www.youtube.com/watch?v=tzKs1-0JY-k>.
- Nişanyan, Sevan. Pazar Sohbetleri 3, İstanbul: Liberus Yayınları, 2023.
- Örnek, Sedat Veyis. Türk Halkbilimi. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1995.
- Özbal, Bekir. VI. ve VII. Yüzyıllarda Arabistan’da Putperestlik. Yüksek Lisans Tezi, Hitit Üniversitesi, 2023.
- Özgören, Emre. Selçuklu Anadolu’sunda Kullanılan Türkçe Yer Adlarının Tespiti, Tahlili ve Değerlendirilmesi (1075-1318). Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2019.
- Samsakçı, Mehmet. Ölümüne Açılan Estetik Kapı Türk Mezar Taşı Edebiyatı, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2017.
- Timuçin, Afşar. Estetik, İstanbul: BDS Yayınları, 1994.
- Togan, Z. V. Tarihte Usul, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981.
- Türk Dil Kurumu. “Nesne”. Erişim: 25 Eylül 2024. <https://sozluk.gov.tr/?q=nesne&aranan=>
- Urry, John. Mekanları Tüketmek. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1999.
- Yazıcı, Nesimi. “Bir Eğitim ve Öğretim Kurumu Olarak Cami”. Cami Yazıları, ed. DİB Komisyon. Ankara: DİB Yayınları, 2012.
- Yetişken, Hülya. Estetiğin ABC’ si. İstanbul: Say Yayınları, 2009.